

Barbara Jastrzębska

Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Uniwersytet Warszawski

Recenzja książki „Constructing Identities in Europe. German and Russian Perspectives”, red. Reinhard Krumm, Sergei Medwedew, Hans-Henning Schröder, NOMOS Verlagsgesellschaft Baden-Baden, Stiftung Wissenschaft und Politik 2012, 66 tom cyklu „Polityka międzynarodowa i bezpieczeństwo”

Recenzowana publikacja pt. *Constructing Identities In Europe. German and Russian Perspectives* zasługuje na zainteresowanie już choćby z tego powodu, że dotyczy zagadnienia dotychczas niezbyt docenianego przez badaczy stosunków międzynarodowych, tj. tożsamości państwa jako istotnej zmiennej, pozwalającej wyjaśniać ich zachowania w relacjach z innymi aktorami społecznymi. Ponadto wydaje się szczególnie ważna dla polskiego czytelnika, ponieważ problematyzuje kwestie związane ze sposobami konstruowania tożsamości i wizerunku przez dwóch największych sąsiadów Polski (RP) – Niemcy i Rosję – a także relacjami tego drugiego kraju z Unią Europejską (UE), której RP jest częścią. Na ponad 250 stronach autorzy – niemieccy i rosyjscy badacze – koncentrują się na przedstawieniu procesów związanych z powstawaniem tożsamości Niemiec i Rosji, a także wpływu, jaki wzajemne postrzeganie przez te kraje wywiera na kontakty na szerszej płaszczyźnie UE z Rosją. Wprawdzie tytuł publikacji sugeruje, że główna tematyka obracać się będzie wokół relacji Berlina i Moskwy, jednak autorzy wykraczają poza te ramy i pokazują wpływ tożsamości wybranych państw na stosunki w całej UE.

Praca została wydana w 2012 roku w cyklu „Polityka międzynarodowa i bezpieczeństwo” („Internationale Politik Und Sicherheit”), prowadzonym przez prestiżowy

niemiecki instytut badawczy „Stiftung Wissenschaft Und Politik” (SWP). To fundacja, która od ponad pół wieku zajmuje się doradzaniem niemieckim decydom politycznym oraz przedstawicielom kręgów biznesowych w sprawach polityki zagranicznej i szeroko rozumianych kontaktów międzynarodowych.

Publikacja jest efektem dwuletniej naukowej współpracy badaczy z Niemiec (RFN) i Rosji – w ramach dwóch niemieckich fundacji: wymienianej już wcześniej SWP oraz Fundacji Friedricha Eberta, a także rosyjskiej Wyższej Szkoły Ekonomii z Moskwy. Projekt, w zakresie którego zgłębiano kwestie wzajemnego postrzegania się przez dwie nacje, a także wpływu relacji dwustronnych na kontakty w ramach UE rozpoczął się w 2008 roku, a zakończył w 2010. Uczestniczyło w nim 20 naukowców, którzy spotykali się na seminariach akademickich w Moskwie i Berlinie. Ponadto poza spotkaniami seminaryjnymi, projekt obejmował przeprowadzenie analizy treści medialnych i badań ankietowych. Ich celem był opis sposobu postrzegania RFN w Rosji i Federacji Rosyjskiej w Niemczech. Te ostatnie prace realizowało 25 ekspertów w Niemczech i aż 120 w Rosji. Zatem recenzowana książka jest zbiorem artykułów różnych autorów, a ponadto przedstawia zagadnienie kształtowania tożsamości państwowej z dwóch perspektyw – niemieckiej i rosyjskiej.

Publikacja nie pojawiła się w oderwaniu od bieżącej polityki, lecz jest reakcją na podejmowane próby zrozumienia kryzysu w relacjach Rosji z UE w 2008 roku, gdy bezskutecznie negocjowano nowe porozumienie o partnerstwie i współpracy (*Partnership & Cooperation Agreement, PCA*). Bezpośrednio dotyka nierozwiązanych dotychczas kwestii: dlaczego – mimo podejmowanych wysiłków ze strony UE – nie udało się zintegrować Rosji z systemem europejskim? Mimo że książka porusza sprawy bieżące, jednak zdecydowanie wykracza poza polityczne postrzeganie relacji niemiecko-rosyjsko-unijnych, głównie przez podjęcie zagadnień polityki wizowej UE, jakości przywództwa politycznego w Rosji (a zatem i oskarżeń o łamanie praw człowieka), czy polityki energetycznej Moskwy prowadzonej wobec państw europejskich. Redaktorzy prowadzący (Reinhard Krumm – szef oddziału Fundacji Friedricha Eberta w Moskwie, Sergiej Medwedew – Wyższa Szkoła Ekonomii w Moskwie, Hans-Henning Schröder – Stiftung Wissenschaft Und Politik) postawili sobie za cel poszukiwanie odpowiedzi na pytania, które stawia sobie Rosja (i nie tylko ona): czy należy ona do Europy? Czy powiązana jest z europejskim kręgiem kulturowym czy też nie? Autorzy założyli przy tym, że ustalenie, dlaczego zarówno Rosja, jak i UE nie potrafią przezwyciężyć obustronnej alienacji, wymaga wcześniejszego udzielenia odpowiedzi na kluczowe w tym kontekście pytanie: jakim podmiotem – jako państwo jest Rosja oraz jakim podmiotem

jako jedno z państwo członkowskich UE są Niemcy? A raczej, precyzując, co te państwa wzajemnie o sobie myślą, jak siebie postrzegają? Tym samym osią publikacji staje się pojęcie tożsamości państwa – czynnika niematerialnego, pozornie niezwiązanego z emanacją siły, który, gdy zawiodły próby racjonalistycznego wyjaśnienia zachowań państwa na arenie międzynarodowej, traktowany jest przez autorów jako kluczowy dla lepszego zrozumienia wzajemnych relacji Moskwy i Berlina, ale i Brukseli.

Włączenie w te badania relacji z Brukselą, z jednej strony odpowiada przyjętej przez rząd Niemiec zasadzie wpisywania polityki zagranicznej (nie tylko wschodniej) w ramy unijne, co od dawna pozwala uniknąć ewentualnych zarzutów o prowadzenie zbyt samodzielnych działań, zwłaszcza po zjednoczeniu. Z drugiej jednak strony ten zabieg rozszerza perspektywę badawczą – autorzy nie ograniczają się jedynie do przedstawienia wzajemnego postrzegania się Niemiec i Rosji, ale kwestie tożsamościowe zostają przeniesione na szerszą płaszczyznę relacji rosyjsko-europejskich. Stąd autorzy stawiają także pytania: jak Rosja postrzega Europę? Czy model Unii Europejskiej jest dla Federacji Rosyjskiej (FR) wciąż atrakcyjny?

Książka została podzielona na trzy części. W pierwszej zarysowano ramy teoretyczne rozważań i naświetlono podstawowe założenia konstruktywizmu, którego centralnym punktem jest rola czynników niematerialnych w stosunkach międzynarodowych, w tym tożsamości państw traktowanych jako aktorów społecznych. Druga część to studia komparatystyczne dotyczące sposobów postrzegania Niemiec przez Rosję oraz wizerunku Moskwy w Berlinie – począwszy od czasów rosyjskiego imperium w okresie wilhelmińskim aż do współczesności. Natomiast część trzecia jest próbą budowania możliwych scenariuszy dotyczących współpracy RFN i Rosji w przyszłości oraz wpływu tej dwustronnej kooperacji na budowę nowej, wspólnej polityki UE wobec Rosji i unijno-rosyjskiej polityki wobec innych podmiotów stosunków międzynarodowych.

We wstępie redaktorzy prowadzący podkreślają, że kwestie tożsamości coraz częściej stają się tematem badań teorii stosunków międzynarodowych oraz w empirycznych analizach polityki zagranicznej. Autorzy zwracają uwagę, że obecnie, tj. w czasach globalizacji, osiągają one status podobny do tematyki związanej z zagadnieniami bezpieczeństwa i suwerenności, które dotychczas były (i nadal są) najczęściej poruszonymi kwestiami przez badaczy. W szczególności warto zwrócić uwagę na zaproponowany przez nich opis pojęcia tożsamości, która, według nich, jest tożsama z bezpieczeństwem. Argumentują przy tym, że tak jak struktury państwowe mogą przetrwać dzięki zapewnieniu im bezpieczeństwa, tak dla społeczeństwa, tworzącego przecież państwowość, środkiem przetrwania staje się tożsamość. W sformułowaniu tym po-

brzmiewa myśl prekursora konstruktywizmu Alexandra Wendta, który w eseju *Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics* (Wendt, 1992, s. 399) z 1992 roku twierdził, że tożsamość w świecie anarchicznym formowana jest ze względu na potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa „Ja”, funkcjonującemu – w opozycji lub w symbiozie – z nieodłącznym w stosunkach międzynarodowych „Innym”.

Omawiając wstępnie kwestie tożsamości w niedoskonałych relacjach UE i Rosji, R. Krumm, S. Medwedew i H.-H. Schröder jako problem rosyjskich decydentów definiują brak wiedzy, w jaki sposób należy traktować taki „twór polityczny”, jakim jest UE. Z kolei Unię obwiniają o brak strategicznej wizji tych relacji. Wartością ich rozważań jest fakt, że czynią to przy całkowitym oderwaniu od bieżącej polityki, co przybiera momentami formę teoretycznych dywagacji na temat roli czynników niematerialnych w relacjach między państwami. Koncentrują się wyłącznie na tym, kto i jak konstruuje ideę Europy oraz kto ustala warunki przynależności do niej. Stwierdzają, że dopiero odpowiedź na to pytanie pozwoli ustalić, dlaczego wciąż nie udaje się powiązać Rosji z UE.

Mimo ciekawej tematyki i nowatorskiego podejścia po lekturze wstępu czytelnik pozostaje jednak z poczuciem lekkiego niedosytu. We wprowadzeniu całkowicie pominięte zostały bowiem kwestie tożsamości Niemiec, a autorzy od razu przeszli na płaszczyznę relacji Rosji z UE. Być może wyjaśnienia należy szukać w przedstawionym przez nich (mogącym być postrzegane jako kontrowersyjne) stwierdzeniu, że nie istnieje „czysta” i wyizolowana tożsamość samych Niemiec, Rosji czy Europy, ale są one permanentnie negocjowane i redefiniowane w politycznym dyskursie Europy. A może wyjaśnienia powodów, dla których nie zdecydowali się na podjęcie szczególnych rozważań na temat Berlina w tym kontekście, należy poszukiwać gdzie indziej, być może w niechęci do eksponowania relacji dwustronnych RFN z Rosją?

Podobne zaskoczenie spotyka czytelnika w odniesieniu do zawartości pierwszej części książki. Wprawdzie autorzy określają ją jako ramy teoretyczne i metodologiczne, ale jej zawartość wykracza zdecydowanie poza ten obszar. Należy ocenić, że bardziej jest to rozdział poświęcony samej Rosji (znowu przy pominięciu Niemiec) – tworzeniu struktur jej tożsamości w odniesieniu do tożsamości UE, poświęcony sposobom komunikacji, często trudnej, między tym dwoma uczestnikami stosunków międzynarodowych. Władimir Morozow w rozdziale pt. *Russia in/and Europe: Identities and Boundaries*, podkreślając kształtowanie się tożsamości we wzajemnych relacjach między państwami, szczególnie nacisk kładzie na jej zewnętrzne wymiary. Zaznacza, że tożsamość w żadnym wypadku nie może być postrzegana

jako wytwór wyłącznie wewnętrznych politycznych decyzji, niezależnych od prowadzonej polityki zagranicznej. Podobne stanowisko zajmuje Andriej Makarychev w rozdziale pt. *Communication and Dislocation: Normative Disagreements Between Russia and the EU*, którego treść koncentruje się na wyzwaniach i trudnościach w dominujących, odmiennych dyskursach dotyczących relacji Rosji z UE. Punktem wyjścia jego rozważań jest stwierdzenie, że kontakty Rosji z Unią zawsze stanowiły swego rodzaju zagadkę. Autor zaznacza, że rosyjskie elity polityczne postrzegają FR cywilizacyjnie, historycznie i kulturowo jako kraj europejski. Jednocześnie jej relacje z poszczególnymi państwami członkowskimi UE są w ostatniej dekadzie zdominowane przez kryzysy dotyczące zarówno polityki historycznej (np. w 2007 r. z Estonią z powodu usunięcia z centrum Tallina pomnika żołnierzy radzieckich), jak i ograniczeń handlowych (np. w 2005 r. z Polską po wprowadzeniu embarga na import polskiego mięsa). Autor wyjaśnia, że trudności w porozumieniu się na płaszczyźnie politycznej i gospodarczej wynikają z odmiennych dyskursów panujących w spornych sprawach w poszczególnych państwach UE oraz w Rosji. Jako przykład podaje diametralnie różne podejścia do kwestii związanej z dostawą surowców energetycznych: dyskurs w Rosji prowadzony jest z pozycji eksportera, natomiast inne formy przybiera on w państwach będących importerami, a jeszcze inne – w odgrywających rolę krajów tranzytowych. Natomiast Olga Malinowa w rozdziale pt. *Russia and „The West” in the 20th Century: a Binary Model of Russian Culture and Transformations of the Discourse on Collective Identity* twierdzi, że rosyjskie władze same nie potrafią zdefiniować jednoznacznie swojej polityki w relacji z Zachodem, a debaty o tym „związku” przybrały szczególnie ostre formy w XXI wieku. Zbiorowa samoidentyfikacja wobec Europy postrzegana jest głównie poprzez dychotomię: między interpretacją Rosji jako relatywnie zacofanej, ale szybko rozwijającej się części Europy oraz jako jednostki fundamentalnie odmiennej od Zachodu.

Część druga opracowania to studia porównawcze, najpierw prowadzone w wymiarze historycznego opisu powstawania struktur tożsamości, a następnie empirycznej analizy dyskursów przedstawiających percepcję Niemiec w Rosji i postrzeganie Rosji w Niemczech. Władisław Bielów w rozdziale pt. *Historical Perceptions of Germany in Russia* podkreśla, że część stereotypów dotyczących Niemiec pozostaje w Rosji niezmienna od wieków, a etnonim wywodzący się od określenia „Nemets” odegrał istotną rolę w powstawaniu rosyjskiej samoświadomości narodowej, pozwalał bowiem oddzielić Rosjanina od nie-Rosjanina. Z kolei już sam tytuł kolejnego rozdziału *Portaying the Strangest Country. Evolution of German Image of Russia* autorstwa Hans-Henninga

Schrödera dowodzi, że dla Niemców Rosja nie jest krajem zwyczajnym. Punktem wyjścia do rozważań jest opinia dyplomaty Zygmunta von Herbersteina, który po podróży do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego na przełomie lat 1525/1526 zwracał uwagę, jak bardzo tamtejszy system rządów odstaje od tego, co jest mu znane z Europy – „pozostaje tajemnicą, czy tacy ludzie wymagają takiego reżimu twardej ręki, czy też to ten brutalny reżim kreuje tak nieodpowiednich ludzi” (s. 97). Autor konkluduje, że rosyjskie imperium aż do końca XIX wieku postrzegane było przez niemieckich władców jako zagrożenie. Dodaje, iż zwłaszcza po upadku ZSRR w Niemczech nasiliły się oczekiwania, że teraz wreszcie Rosja wkroczy na drogę „westernizacji”. O tych nadziejach na poprawę współpracy traktuje kolejny rozdział, autorstwa Reinharda Krumma pt. *The Rise of Realism: Germany's Perception of Russia from Gorbachev to Medvedev*. Autor wyciąga kluczowy wniosek, że mimo ogromnego potencjału, te nadzieje nie zawsze pozostawały spełnione. Stąd postrzeganie Rosji przez Niemcy w ostatnich 25 latach może być opisane jako przejażdżka kolejką górską, pełna wzlotów, nadziei, ale i upadków, gdy okazywało się, że Federacja Rosyjska – wbrew oczekiwaniom – oddala się od drogi zachodnich wartości.

Niezwykle interesująco prezentują się kolejne trzy rozdziały w tej części przedstawiające wizerunek RFN w prasie rosyjskiej i wśród polityków oraz urzędników (m.in. deputowanych do Dumy, urzędników administracji prezydenckiej), a także wizerunek Moskwy w publicystyce i wśród ekspertów w Niemczech. Analiza rosyjskiej prasy nt. Niemiec w okresie styczeń 2000-kwiecień 2009 przedstawiona w rozdziale pt. *The Image of Germany in the Russian Press and in the Eyes of the Russian Political Elite* potwierdziła przyjęte założenie badawcze, że kraj ten zajmuje w publicystyce rosyjskiej szczególne miejsce. W badanym okresie Niemcy wymieniane były w artykułach prasowych ok. 48,5 tys. razy, podczas gdy Francja – ok. 41 tys. razy, a kraje takie jak Polska – mniej niż 10 tys. W dyskursie Berlin występuje jako główny sojusznik polityczny i partner ekonomiczny o podobnych źródłach kulturowych. Najczęściej Niemcy są określane mianem lidera w gronie państw UE. Z prowadzonej analizy wynika, że poziom odniesień do samej UE jest bardzo niski. Nikłe znaczenie UE potwierdzają wyniki ankiet przeprowadzonych z urzędnikami i ekspertami. Mówią one o znikomej roli struktur UE zredukowanych do instytucji przygotowujących przepisy prawne, podczas gdy najważniejsze decyzje są identyfikowane z poszczególnymi państwami członkowskimi. Z kolei dla wizerunku Rosji prezentowanego w niemieckiej prasie w rozdziale pt. *The Image of Russia in the Editorials of German Newspapers 2001–2008* charakterystyczne jest zmieniające się postrzeganie Moskwy przez niemiecką opinię publicz-

ną. Obraz Rosji nie jest statyczny i jednoznaczny, ale stale ewoluuje – począwszy od pozytywnego wizerunku w latach 2001–2002 jako kraju zorientowanego na stopniowe przyswajanie wartości zachodniej demokracji. Pogorszeniu uległ w okresie 2002–2004, gdy władze w Moskwie coraz częściej przyjmowały autorytarne rozwiązania wobec Czeczenii. Kulminacją były zdecydowanie negatywne opinie w latach 2004–2006, gdy władze na Kremlu próbowały w sposób autorytarny rozszerzać swoje wpływy wobec państw znajdujących się przed 1989 rokiem w strefie oddziaływania Związku Radzieckiego. Do ustabilizowania wizerunku Rosji doszło w okresie 2006–2008. Wówczas rozpoczęło się postrzeganie Federacji Rosyjskiej jako mocarstwa światowego, którego konfrontacyjne postawy oceniane są wprawdzie negatywnie, ale od współpracy z którym Zachód jest uzależniony. Mimo to niemiecka opinia publiczna szanuje sposób prowadzenia polityki przez rosyjskie władze z pozycji nowo odbudowanej siły. W kolejnym rozdziale pt. *Russia as Seen by German Political Experts on Foreign Affairs* przywoływani eksperci zgodnie podkreślają bardzo dobre relacje Berlina i Moskwy. Opowiadają się za intensyfikacją współpracy gospodarczej, mimo że są świadomi niedostatków i uchybień Rosji w zakresie dochowywania standardów demokracji, praw konstytucyjnych oraz utrzymywania – jak sami to określają – „autorytarne, nacjonalistyczne i konserwatywne systemy rządów”.

Tematem trzeciej części są dyskursy polityczne, które definiują strategię Rosji, Niemiec i Unii Europejskiej. W rozdziale pt. *Coherence in EU Policy Towards Russia* Susan Stewart, analizując dyskursy w wybranych państwach UE, koncentruje się na znalezieniu przyczyn trudności w prowadzeniu jednej spójnej polityki UE wobec Federacji Rosyjskiej. Badania opiera ona na *case studies* dotyczących relacji z Rosją: Niemiec, Polski, Finlandii i Bułgarii. W centrum jej zainteresowania znajduje się sposób zapatrywania się przez elity na kwestie narodowej tożsamości (historia, kultura, wartości) oraz wpływ tych poglądów na realizowanie interesów z zakresu bezpieczeństwa i gospodarki. Na zakończenie autorka konkluduje, że w kształtowaniu relacji z Rosją mniej istotne są kwestie związane z tożsamością, a znaczenia nabierają czynniki oparte na realizacji interesów. Ta konstatacja nie dotyczy jedynie Polski, gdzie tematy historyczne zdają się odgrywać kluczową rolę w ustalaniu agendy politycznej z FR. Autorka dochodzi do wniosku, że wspólna polityka UE wobec Rosji ma szansę wyłonić się jedynie w oparciu o wspólne interesy, ale nie na zasadzie wspólnoty wartości i tożsamości.

Fedor Lukyanow w rozdziale pt. *Russia and the EU: Identities in the Context of Geopolitics* nie ogranicza się do relacji Rosja-Unia. Zajmuje się implikacjami geopolitycznych ról i tożsamości Rosji i UE w zmieniającym się świecie. Przyjmuje, że za

ok. 10–15 lat Rosja i UE powinny wypracować wspólną tożsamość geopolityczną, bo jest to najlepszy sposób na reagowanie na wyzwania świata wielobiegunowego. Podkreśla, że dotychczas rywalizujące ze sobą tożsamości UE i Rosji doprowadziły do powstania formuły kooperacji opartej na zasadach technokratycznych. Jednak taka współpraca przestaje być skuteczna, bo słabnąca Rosja i silna Europa doświadczają marginalizacji w ewoluującym świecie globalizacji. Budowa wspólnej tożsamości pozwoli im na zachowanie wpływów i odpowiedniej pozycji wśród nowych pojawiających się graczy globalnych.

Ostatnią część, a tym samym całą publikację, kończy rozdział pt. *Constructing a Different Europe* wspólnego autorstwa Hansa-Joachima Spangera i Andreja Zagorsky'ego, w którym powracają oni do analizy bilateralnego formatu relacji Rosji i Niemiec. Począwszy od 2000 r. autorzy obserwują stały trend: przy każdorazowej zmianie rządu w RFN na początku następuje ochłodzenie relacji z Federacją Rosyjską, jednak później odzyskuje ona pozycję strategicznego partnera. Autorzy zwracają uwagę, że powracającą cechą w polityce Rosji wobec Zachodu jest napięcie między interesami i wartościami. Gdy interesy bezpieczeństwa i rozwoju gospodarczego Niemiec wymagają współpracy z FR, na przeszkodzie stają im reprezentowane przez Berlin wartości demokratyczne. Te ostatnie sprzeciwiają się bowiem zacieśnianiu relacji z krajem, w którym w sposób widoczny kurczy się przestrzeń swobód obywatelskich. H.-J. Spanger i A. Zagorsky dodają, że obydwa kraje w drugiej dekadzie XXI wieku znajdują się na skrajnie odmiennych etapach rozwoju, a ponadto w ostatnim 10-leciu ich stosunki opierały się na dobrych relacjach na poziomie rządowym przy jednoczesnym niechętnym nastawieniu niemieckiego społeczeństwa. Brakuje im zatem stabilnej podstawy społecznej i ram instytucjonalnych. A pogłębiająca się przepaść między politycznymi tożsamościami państw zachodnich i Rosji jest przyczyną narastających podziałów w relacjach RFN-FR i UE-FR.

Podsumowując, publikacja *Constructing Identities In Europe. German and Russian Perspectives* zasługuje na uwagę i przychylne przyjęcie z kilku względów. Jest jednym z nielicznych opracowań dotyczących najnowszych relacji Niemiec i Rosji, która nie ogranicza się do faktografii czy opisu bieżących wydarzeń wraz z przedstawieniem protokołu rozbieżności, ale stara się naświetlać przyczyny trudności dzisiejszych kontaktów politycznych. Tym samym można ją potraktować jako istotne uzupełnienie wiedzy badaczy zajmujących się polityką zagraniczną Niemiec, w tym w szczególności ich stosunkami z Rosją. Należy to docenić, bo wśród polskich publikacji rzadko zdarzają się opracowania, które wnikliwie i dogłębnie analizowałyby podstawy relacji

niemiecko-rosyjskich w kontekście tożsamości¹. Praca jest skierowana jednak nie tylko do osób zajmujących się studiami niemcoznawczymi, ale także do naukowców zainteresowanych polityką zagraniczną Rosji i Unii Europejskiej.

Książka jest także ważnym głosem w debacie na płaszczyźnie teorii stosunków międzynarodowych. Można potraktować ją jako udaną próbę przybliżania czytelnikowi coraz częściej stosowanego w badaniach relacji między państwami (zwłaszcza w Niemczech) podejścia konstruktywistycznego. Na polskich autorów mogłaby podziałać inspirująco i stać się przykładem prowadzenia badań ze szczególnym uwzględnieniem czynników ideacyjnych a nie tylko materialnych.

Publikacja zasługuje na zdecydowanie pozytywną ocenę, ale po jej lekturze nasuwają się nieliczne uwagi krytyczne, które dotyczą aspektów redakcyjnych. Ogromną niedogodnością są całkowicie nieczytelne wykresy w drugiej części książki, w której przedstawiane są wyniki badań o częstotliwości występowania poszczególnych państw UE w prasie rosyjskiej. Niestety, czarno-biały druk skutecznie uniemożliwia odczytanie grafiki zlewającej się w jeden obraz. Ponadto praca nie została uzupełniona bibliografią, być może z tego względu, że nie została pomyślana jako opracowanie *stricte* naukowe, a jedynie jako podsumowanie prowadzonego przez dwa lata projektu.

Tym niemniej praca jest godna polecenia wszystkim zainteresowanym relacjami Rosji, Niemiec i Unii Europejskiej, a także zagadnieniami tożsamości państwa i jej roli w kształtowaniu relacji międzynarodowych.

Bibliografia:

- BIELEŃ Stanisław, GÓRALSKI Witold M. (1999), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa.
- WENDT Alexander (1992), *Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics*, „International Organization” 46, nr 2.

¹ Wyjątkiem jest publikacja Bieleń, Góralski 1999.